

Педагогічні науки

УДК 378

Клименко Світлана Іванівна

*кандидат педагогічних наук,
вчитель української мови та літератури*

Середня школа №306

Klymenko Svitlana

Candidate of Pedagogical Sciences, Teacher

Secondary School number 306

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ Й НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ НА УРОКАХ
ЛІТЕРАТУРИ В СТАРШИХ КЛАСАХ
FORMATION OF PATRIOTISM AND NATIONAL CONSCIOUSNESS
USING UKRAINIAN PHRASEOLOGY IN LITERATURE LESSONS IN
SENIOR CLASSES**

***Анотація.** У статті розглядаються питання щодо вивчення фразеологічних одиниць на заняттях з української літератури; досліджується комунікативний та культурно-виховний аспекти. Автор наголошує на доцільності вивчення української фразеології, що являється носієм національної ментальності та є одним із засобів соціальної адаптації молоді.*

***Ключові слова:** фразеологічні одиниці, комунікативний, культурно-виховний аспект, національна ментальність, соціальна адаптація.*

***Summary.** The article examines issues related to the study of phraseological units in Ukrainian literature classes; the communicative, cultural and educational aspect is investigated. The author emphasizes the*

expediency of studying Ukrainian phraseology, which is the carrier of the national mentality and is one of the means of social adaptation of young people.

Key words: *phraseological units, communicative, cultural and educational aspect, national mentality, social adaptation.*

Рідна мова – мати єдності, батько громадянства і сторож держави.

(Мікалоюс Даукша)

Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відірвати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків.

(Костянтин Ушинський)

Постановка проблеми. Вивчення фразеологізмів є одним із показників знання української лексики. Ні для кого не секрет, що саме ФО відображають своєрідність мови, української культури, народних традицій. Тож їхнє правильне використання має на меті допомогти виразити мовлення учнів, зробити його більш емоційним та експресивним. Разом з тим, це дасть можливість краще пізнати історію й літературну спадщину українців.

І справді, на сьогоднішній день не так багато методичних розробок, які було б присвячено доцільності використання фразеологізмів як одного з ефективних засобів патріотичного виховання й національної свідомості. Більшість питань залишаються на рівні дискусій й потребують серйозного обговорення.

Оскільки «особливістю навчання української мови є те, що вона є не тільки предметом вивчення, а й найважливішим засобом виховання і

розвитку особистості. У зв'язку з цим важливого значення набуває розв'язання проблеми формування культури спілкування учнів з опорою на фразеологічне багатство української мови – стійкі сполучення слів, що репрезентують вербальне і невербальне спілкування» [7, с. 387].

Тож «прагнучи до посилення державотворчих і консолідаційних функцій української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України; маючи на меті створення належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців», акцентуємо нашу увагу на Концепції державної мовної політики, затвердженої Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010, яка визначає стратегічні пріоритети в подоланні спричинених багатовіковою асиміляційною політикою колонізаторів та окупантів деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору» [6].

Інакшими словами, при застосуванні сучасних методик для встановлення генетичних процесів звертаємо увагу учнів на історичну глибину фразем, відтак культурну й національну специфіку їхнього вираження.

Мета статті – полягає в теоретичному обґрунтуванні доцільності використання фразеологізмів у виховній роботі вчителя, який акцентує увагу на комунікативних здібностях учнів та їхній громадянській позиції.

Актуальність питання. Актуальність проблеми зумовлена запитом на патріотичне виховання, що в умовах війни в Україні стало питанням номер один. І справді, події останніх років засвідчили, що формування національно-свідомої особистості має стати одним із тих «пріоритетних напрямків держави та суспільства», що допоможе сформувати «громадянина як високоморальну особистість», який не лише «плекає українські традиції, духовні цінності», а й володіє необхідними «знаннями, вміннями, навичками», щоб протистояти ворогу [5].

*«Потоп, і трус, і невгамовний вітер –
Всю вичерпано хресну кров Христа –
І ген гряде **Великий Інквізитор**,
І на чолі його палає мста».*
(Є. Маланюк, Прозріння)

*«Невже тобі байдужі наші триси
І наших ворогів переполох?
Невже не бачиш, як **Великий Льох**
Нам оддає свої скарби-принеси?»*
(М. Зеров, Голос)

Погодьтеся, «підвищений інтерес до власного національно-культурного «Ми» спостерігається насамперед у тих країнах, які стали незалежними в недалекому минулому, або ж виборюють свій суверенітет сьогодні [3].

Так, дійсно, майбутнє українців залежить не лише від тих, хто сьогодні знаходиться в окопах, а й тих, хто сидить за шкільними партами. Ось чому національно-патріотичне виховання, повинно займати одне з провідних місць в навчально-виховному процесі.

*«Які б тут не були стовпотворіння,
хто б звідки не накочував сюди,
а люд був корінний тут,
бо коріння в такому ґрунті глибоко сидить».*
(Л. Костенко, Які б тут не були стовпотворіння...)

*«Відсій кукіль і відбери зерно,
Посій його й не жди, як зійде ряснотою,
А прагненням своїм і працею крутою
Доглянь і перевір, яке на зріст воно».*
(А. Малишко, Відсій кукіль і відбери зерно...)

Безумовно, патріотизм починається з любові до Батьківщини, матеріної/ батьківської хати, народної пісні, влучного слова, яке учні чують від вчителя:

Нам батьківщини не ділити – нам нема за що сваритися;

Жити не хлібом єдиним – крім матеріальних, мати й духовні інтереси;

Поганий птах, який своє гніздо марає – про порядність;

Батькова (батьківська) стріха – рідна домівка, там де хтось народився; родина, родинна опіка;

Блудний син – людина, що після довгих блукань і розпусного життя з каяттям повертається до своєї родини;

Грідна мати не впізнає – хто-небудь дуже змінився на вигляд;

Лебедина пісня – останній прояв таланту; останній вчинок у житті;

Сіль землі – найкращі, найвидатніші представники народу; добірна частина певного суспільства;

Терновий вінець Чорнобиля – то гірка ноша для нашої країни.

Євшан-зілля – фразеологізм, символ туги за вітчизною.

Слізьми умиватися – плакати;

Страху нагнати кому – налякати;

Стусанів понадавати – побити когось;

Бути на коні – знаходитись у виграшному становищі.

Як бачимо, «фразеологічні засоби мови» вже давно стали «квінтесенцією її національного обличчя». Адже «містять у собі велику силу експресії й наснаги» [7, с. 384]

Виклад основного матеріалу. І справді, кожна мова світу має у своєму арсеналі потужну зброю, що допомагає увиразнити мовлення, збагатити його, передати всі відтінки значень. Не виняток й «солов'їна», до складу якої входять десятки тисяч сталих висловів (фразеологізмів),

приказок, афоризмів, мовних кліше, що підкреслюють своєрідність української культури, відтак демонструють явища минулого й нашого сучасного життя:

«Земля жива, – вона все чує і знає... Як люди гарні для неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона – наша мати, вона – свята! Її цілувати треба, кланяючись...» (Грінченко Б. "Під тихими вербами").

Водночас, «... стара історія землі, і в ній все повертається на кола свої. І ми знаємо, що всі переломні історичні моменти є тільки новими розділами в Книзі Господній, яка гортається з нашою участю»(Є. Сверстюк, *Блудні сини України*).

Те що мова може бути одним з найкращих засобів впливу на національну свідомість мають розуміти не лише вчителі-мовники, а й самі учні. Для цього на уроках мови та літератури потрібно вивчати етимологію стійких сполук, більше працювати з словниками, впроваджувати передовий досвід: І. Беха, В. Бабич, В. Білоусової, М. Вашуленко, П. Ігнатенка, М. Левківського, Н. Лунько, Г. Пустовіта, Ю. Руденка, А. Сиротенка, М. Стельмаховича, В. Шинкарук, К. Чорної та ін.

Інакше кажучи, тільки системне національне виховання може подолати відчуття меншовартості, відтак сформувати людину з національним складом мислення та почуттям гордості за свій народ.

Ми – лиш **краплина в морі** скреслім

Серед гріхів, серед чеснот.

Все тимчасове на планеті,

А вічне – слово і народ.

Та біймося жити тимчасово,

Пройти без спотикань, турбот

Бо ми – то це і є все слово,

Бо ми – то це і є народ.

(М. Назар).

У той же час, виховуючи в учнях любов до рідного краю, мови, художньої культури, можна сформувати гідне майбутнє нації.

Як приклад, візьмемо ті «мовні перлини», що «виражають думки й сподівання самих мовців, їх історію, побут, культуру, єднають різні покоління, а то й перелітають, ніби на крилах, від народу до народу». Вочевидь, «за висловом *в сім'ї вольній, новій* підводиться незламний Кобзар. *Досвітніми огнями* опромінена мужність Лесі Українки. *Вогонь в одязі слова полум'яніє* в закличних рядках І. Я. Франка» [7, с. 383-384].

Тож, виходячи із сказаного вище, можна виділити, що немає нічого важливішого як виховати українців нового формату, що беруть приклади мужності й звитяги з героїв українських творів як це висвітлено в П.8а:

«Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов *огнем і мечем*. Треба нам тепер такого полковника, щоб *знав, де вовк, а де лисиця*» [8, с. 260]. «...зрозуміло, що тут не обійшлося без проклятуцього Іванця Брюховецького, який *мутить воду* серед низових запорожців» [8, с. 267]. «–Я *був би баба, а не козак*, коли б заплакав од свого лиха» [8, с. 273]. «Запорожці, як *злії оси*, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву» [8, с. 277]. «– А за ним повалило козацтво, *як за маткою бджоли*. Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки – собі» [8, с. 279]. «– От *яка рибка в сак ускочила!*» [8, с. 280]. «–Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було – *сьогодні пан, а завтра ...*» [8, с. 282]. «І Ховайтесь, *вразі діти*, задалегідь по запічках, поки *не*

здобулись лихого години» [10, с. 28]. «Тим-то добре казано нам у Січі: “Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: *підвезе він вам москаля!*” – А ми таки не поїняли віри, ми вповали, що ось немовбито Господь допоможе й на Україні завести запорозькі порядки» [10, с. 30]. «Сьому вже треба так *боки нагріти*, щоб не діждав більш *рясту топтати!*» [10, с. 30]. «Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти – йому байдуже; що *людям плач, те йому іграшка»* [10, с. 8]. «... , – мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм *хліба-солі уживала!*» [10, с. 15]. «Хто жив із нами запанібрата, дак тепер *гордує* нашим *хлібом-сіллю!*» [10, с. 6]. «Хіба ж ми зроду з гетьманами *хліба-солі не їли?* І дай, Боже, щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву!» [8, с. 274].

Візьмемо інший приклад з твору Богдана Лепкого «Мазепа»: «... поляки числилися зі своїми намісниками та всілякими другими старшинами, а дейнекам *море по коліна!* Вони ні Бога, ні людей не боялися» [2, с. 51]. «Ті з попів, що *під його дудку танцюють*, ситі й одягнені гарно...» [2, с. 51]. «Важкі тепер часи, то правда, але старі люди говорять, що за попередніх гетьманів ще куди гірше було...» [2, с. 40]. «Била б їх сила Божа, не вони нас. І чого ж то зараз мають побити? Польща не те, що Москва, а Хмельницький не боявся піти на неї війною і побіджував під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями» [2, с. 74]. «*Бодай би йому чорт лобатий приснився!* – побажав гостеві сотник» [2, с. 73]. «Набіжу, наскочу, посаджу на коня і занесу, *куди ворон костей не заносить*. І нехай мені ніхто не стає у дорозі, бо порубаю, уб'ю, розтрощу» [2, с. 78]. «Хто не цілком надійний, того геть, хай *іде до чорта в зуби»* [2, с. 78].

Як бачимо автор не поступається своєму попереднику, тож силою сова намагається привернути увагу читача до історичних процесів, що сприяли становленню української нації, а відтак нашої державності:

«Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Меншиковим у Жовклі впевнив його, що з Москвою не заїдеш даліше, ніждо **чорта в зуби**» [2, с. 79]. «Полтавщина гуділа. Десять років гуляв Лебедин, наганяючи козацьким старшинам і багатішим хуторянам великого страху. Якраз тепер його й приборкали трохи, але спокою все - таки нема. [...] Маємо гинути в походах або під нагаями царських посіпак, так краще тікаймо **в світ за очі!**» [2, с. 80].

У творах Уласа Самчука знаходимо щось подібне. З якою любов'ю письменник говорить про рідну землю: «Чи ж би ми покинули наш край, та й поволоклися б кудись, мов цигани, **у світ за очі?** І церкву, і рідню, і могили. О, ні! Це вже нізащо» [2, с. 81]. «Очі ж шлють гляд за глядом до шпилів гір, що вгрузли в саме нутро планети й лежать ось ніби забуті на бойовищі шоломи якихось велетенських воїнів. У хмарах, у стрільній блакиті грузнуть маєстатно їх верховища. На них ліг знак сонця, круглий, урваний, а над ними золотом кутий троякий знак сильних, знак вічно бажаючих перемоги. Перед ним – ген до стіп сонячного трону, того місця, де воно **благословляє день**, хильнувся та й свавільно розлігся навкруги людяний сонцем простір» [2, с. 83]. «Де ж той, у Бога, час навесні. Там же праці, **по вуха праці**» [2, с. 85]. «Повітря чисте, пахуче. Груді високо підіймаються й утягують смоляні запахи. Коли б крила, зірвався б звідси й полетів би до зір. [...] А далі ліс, ліс і ліс. **Смереки, як свічі**. Кожний кущик горить і кожна гілочка тон виводить» [2, с. 87]. «Родиться день. Притихли й скупилися величні гори... По горах котиться туман. Котиться й розтає. Бринить роса, грає одинокою струною кришталевої водопад, летить орел... І, нарешті, туман розходиться. розходиться. Зеленими прапорами замаяли зім'яті поверхні розлогих лісів. Контури гір усе яркіше й яркіше висуваються на кін і по часі

стають перед очима лавою велетенських постатей. [...] *Стрілою злетіло, засяяло сонце*» [2, с. 87].

Разом з тим, скільки відчаю і болі передано автором в наступних рядках: «Хліб ще на полі, у колосках клякає до землі. По полях зграї череватого вороння, *від краю до краю* лунають матюки. Ночами діти лущать у пелені дорогоцінне зерно і несуть голодним батькам» [2, с. 82]. Так, і все це наше багатостраждальне минуле.

Мовиться:

Отака – то тая доля,

Хоч і не шукайте.

Кого любить, сама найде,

У колиці найде?

(Т.Г. Шевченко)

Так, «Скрізь болить. Щоб її, ту війну, *в колиці задушило!*», – каже у своєму творі В. Кучер [4, с. 56]. Разом з тим, «*є ще порох у порохівницях*», – з неймовірним оптимізмом виголошує головний герой повісті М. Гоголя Тарас Бульба [11, с. 18]. І головне, треба «... показати заброді, *почім фунт свинцю на українському ярмарку*», – знаходимо у В. Шкляра [9, с. 95].

Отже, як бачимо, твори українських авторів є доволі ефективними в плані патріотичного виховання. Вони формують почуття національної свідомості, відтак впливають на поведінку особистості, яка намагається слідувати власним ідеалам і принципам. Візьмімо як приклад фразеологізми, що містять історичні посилання:

грати на бандурі – говорити про щось незначне, неважливе;

бути в Богдановій школі – бути досвідченим, хитрим;

конопська відьма – зла жінка, відьма.

Зрозуміло, що тут переплелось усе: й музичне начиння, й історичні постаті, й релігійний аспект.

Є й такі, що містять народну мудрість, демонструють досвід поколінь:

ліпше пізно, ніж ніколи – краще щось зробити чи хоча б почати робити пізно, ніж взагалі не робити;

не кажи гоп, доки не перескочиш – поки не досягнеш мети, не будь впевненим про те, що ти точно її досягнеш, тощо.

Як бачимо, ФО, що містять історичні посилання на козацькі часи, військові конфлікти й національне відродження, дозволяють краще зрозуміти та оцінити національну ідентичність українців, а також їхнє сприйняття історичних подій, що є гарним прикладом того, як історична пам'ять передається через мову, сприяючи вихованню наступних поколінь [1].

Висновок. Тож, виходячи із сказаного вище, можна зробити висновок, що фразеологізми – це ті мовні засоби, що представляють обличчя нації й додають відповідної експресії й наснаги мовцю.

Разом з тим, вони навчають, виховують, збагачують словник школярів, сприяють їхньому інтересу до вивчення мови й художньої літератури. Інакше кажучи, ФО – це ті мовні сполуки, що забезпечують ефективне спілкування в мовному середовищі самих українців.

Література

1. Доброльожа Г. Світ української родини у прислів'ях та приказках з порівняльним компонентом. *Культура мови на щодень: інформаційно-довідкова система.* URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine55-56-16.pdf> (дата звернення: 18.06.2024).

2. Здіховська Т. В. Фразеологія прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 200 с.

3. Іванюк Г.І. Ідеї національно-патріотичного виховання дітей і молоді в умовах трансформації суспільства. *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару*. 2016. С. 8-11. URL: <http://www.lib.iitta.gov.ua/704514/1/ЗБІРНИК-ОСТАТОЧНИЙ.pdf> (дата звернення: 20.06.2024).

4. Кучер В.С. Повісті та оповідання. Київ : «Рад. письменник», 1949.

5. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки: Указ Президента України № 580/2015 від 13.10.15 року. *Освіта.ua*. URL: http://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/48106/ (дата звернення: 20.06.2024).

6. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII (із змінами).

7. Стельмах О., Михайлишин А., Криськів М. Використання фразеологізмів як засобу формування культури спілкування учнів на уроках української мови. *Scientific research in the modern world: The 8th International scientific and practical conference* (June 1-3, 2023). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2023. 639 p. P. 383-392. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28892/1/Stelmakh_Mykhailys_hyn_Kryskiv.pdf (дата звернення: 20.06.2024).

8. Українська література : підруч. для 9кл. загальноосвіт. навч. закл. / Олександр Авраменко. К. : Грамота, 2017. 336 с.

9. Шкляр В. Маруся. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 320 с.

10. Куліш П. Чорна рада. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/school/literature/k/63980/list-29> (дата звернення: 20.06.2024).

11. Гоголь М. Тарас Бульба. *УкрЛіб*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=15&page=18#google_vignette (дата звернення: 20.06.2024).